

GULAG zek-folket

FORORD

AV DR.ART MARIANNE NEERLAND SOLEIM

Det nasjonalsosialistiske leirsystemet står sentralt i Falstadsenterets forskning, formidling og undervisning. Sovjet- og nazileirene er nært beslektet. De to systemene ble opprettet grovt sett på samme tid og samme kontinent. Det fantes fanger som opplevde og beskrev begge systemenes leire. Når man leser beretningene til dem som overlevde Gulag eller Holocaust, blir man slått av forskjellene mellom ofrenes opplevelser snarere enn av forskjellene mellom de to leirsystemene. Hver fortelling har sine egne, enestående kvaliteter, hver leir medførte ulike typer redsler for ulike typer mennesker. I Tyskland kunne man dø av grusomhet, i Russland av håpløshet. I Auschwitz kunne man dø i gasskammeret, i Kolyma kunne man fryse i hjel i snøen.

Nærmere 30 millioner mennesker passerte gjennom det enorme sovjetiske fangeleirsystemet Gulag i perioden fra 1917 til 1986. Flere millioner bukket under for kulden, matmangelen og grusomhetene. I tidens løp har ordet "Gulag" kommet til å bety selve systemet for slavearbeid i Sovjetunionen, i alle dets former og varianter: arbeidsleire, straffeleire, kriminelle og politiske leire, kvinneleire, barneleire og overgangsleire.

Blant menneskene som ble ofre for gulagssystemet var også noen av de sovjetiske krigsfangene som hadde vært i tysk fangenskap under andre verdenskrig. Stalin betraktet alle krigsfanger som landsforrædere. Alle som overga seg til fienden, skulle anses som ondsinnede desertører. Det største problemet for sovjetiske myndigheter var å skille mellom de som i dypere forstand forrådde fedrelandet og de som egentlig var uten skyld for den situasjonen de befant seg i. Først i 1995 fikk ofrene fra gulagssystemet gjenopprettet sine sivile rettigheter. En av disse var Vladislav Spirov som i 1944 ble sendt til en tysk fangeleir i Kirkenes, ti år gammel. Han fikk sine rettigheter tilbake og kunne reise fritt først i 1996.

Når Falstadsenteret sommeren 2009 viser utstillingen "GULAG - Zek-folket" setter vi søkelys på et tema som for mange er ukjent. Vi håper utstillingen vil bidra til økt kunnskap også omkring skjebnen som møtte noen av de sovjetiske krigsfangene som våren 1945 ble hjemsendt fra Norge.

Teksten i denne katalogen er en forkortet utgave av historiker Vladimir Dukelskijs "A guide for the traveler to Gulag country" skrevet for utstillingen "Goulag – le peuple des Zeks" ved Musée d'Ethnographie de Genève i 2004-2005. Redigert av Ingeborg Hjorth og Marianne Neerland Soleim og oversatt av Annika Odland. Alle bilder er utlånt av Memorial.

Katalog: Ingeborg Hjorth, Åshild Karevold, Marc Maure, Marianne Neerland Soleim

Layout: Åshild Karevold

Trykk: Wennberg trykkeri AS

Forsideillustrasjon: Zek med sigarett, jernbanen Baikal-Amur, 1933.

Illustrasjon s. 2-3: Leiranlegg, Vorkuta, 1945.

ISBN: 978-82-92383-17-9

Trykt som del av Falstadsenterets skriftserie 2009

FANGELEIRENE I SOVJETUNIONEN

AV VLADIMIR DUKELSKIJ

BAKGRUNN

Med Oktoberrevolusjonen i 1917 overtok det radikale Kommunistpartiet eller "bolsjevikene" makten i Russland, og dannet en regjering, kalt Folkekommisærenes råd (sovjet). Etter å ha eliminert alle sine motstandere, sto Kommunistpartiet igjen som landets eneste politiske parti, og skulle sitte med makten i 74 år.

Bare få måneder etter revolusjonen opprettet de nye myndighetene et undertrykkingsorgan: det hemmelige politiet eller Tsjekaen (seinere kjent som NKVD og KGB). Tsjekaen skulle komme til å spille en sentral rolle i landets historie. Dens agenter, som satte skrekk i hele befolkningen, var kjent som tsjekister. Dette var et navn de bar med stolthet.

Under den russiske borgerkrigen 1918-1921 vokste Tsjekaens makt, og dens leder Felix Dzerzinskij ble en av landets fremste ledere. Dette skjedde samtidig med at de folkevalgte organenes makt minsket betydelig, til de til slutt kun var en formalitet. "Proletariatets diktatur" ble erstattet av Kommunistpartiets diktatur, og makten ble konsentrert i hendene på partiets ledere. I spissen for partiet og for landet som fra 1922

fikk navnet Sovjetunionen eller SSSR, sto Josef Stalin. Stalin var fullt klar over Tsjekaens potensielle makt. Han gikk derfor inn for å gjøre den til et medgjørlig instrument.

Tvangsindustrialisering og tvangs-kollektivisering av jordbruket var blant tiltakene Stalin satte i verk for med makt å etablere et sosialistisk samfunn. De jordeiende bøndene – kulakkene – som motsatte seg kollektiviseringen ble utsatt for brutale maktmidler. 450.000 bondefamilier (1,8 millioner mennesker) ble deportert til avsidesliggende deler av Nord-Russland og Sibir.

25. april 1930 ble Sentraldirektoratet for arbeids- og omskoleringsleire, kjent under forkortelsen GULag, offisielt grunnlagt. Organisasjonens første ambisiøse prosjekt var konstruksjonen av en kanal mellom Baltikum og Kvitsjøen. Det var på dette anlegget ordet zek ble brukt første gang (z/k var forkortelsen for "kanalfange"). Termen viste til at fangen tilhørte dette bestemte arbeidsprosjektet.

I de neste årene utførte fangene en rekke store prosjekter i ulike deler

av landet: kanalene mellom Moskva-elven og Volga og mellom Volga og Don, vannkraftstasjoner ved Dnepr og Volga, jern- og stålverkene i Magnitogorsk, Kuznetsk og Norilsk og mye mer. Kart over kommunismens store arbeidsprosjekter sammenfaller med gulagleirene.

Fra 1936 vokste systemet av tvangs-arbeids- og konsentrasjonsleirer raskt i takt med myndighetenes jakt på opposisjonelle og det hemmelige politiets voldsbruk. Under den mest hensynsløse bølgen av forfølgelser, som gikk under navnet "Den store terroren" (1937-38), ble 680.000 personer skutt og 800.000 sendt i leire. Etter Sovjetunionens annektering av de baltiske statene og det vestlige Ukraina i 1939 og 1940 strømmet nye mengder av fanger til leirene. Og under andre verdenskrig ble hele folkegrupper, som Volgatyskere, Krim-tartarer, tsjetsjenere, ingusjetere og andre kaukasiske nasjonaliteter, arrestert og deportert.

Etter seieren over nazistene, forventet sovjetborgerne et mer dempet totalitærregime i SSSR, men det stikk motsatte skjedde. Tidligere sovjetiske

En gruppe fanger hviler, Privolski, 1944.

krigsfanger og folk fra områder som Nazi-Tyskland hadde okkupert under krigen var blant ofrene for en ny bølge av arrestasjoner. Og med den kalde krigen ble anklagene og masseforfølgelsene rettet mot "verdensborgere" (i all hovedsak jøder) og "servile beundrere av Vesten".

Terroren tok først slutt med Josef Stalins død i 1953. Myndighetene besluttet samme år å stoppe flere store byggeprosjekter hvor fanger tjente som arbeidskraft, og gjennom

et masseamnesti ble mer enn en million dømte forbrytere satt fri i løpet av få uker. I de neste to årene slapp de fleste politiske fangene ut av leirene, og arbeid med rehabilitering av "ofrene for ulovlig undertrykking" ble satt i gang. Det skulle likevel gå et kvart århundre før Sovjetunionen, under Mikhail Gorbatsjovs ledelse, slapp de siste politiske fangene fri og åpnet opp for debatt omkring problemer knyttet til Gulag.

GEOGRAFI

- SPOR AV EN FORSVUNNET CIVILISASJON

Store deler av Sibir var praktisk talt ubebodd til 1930-årene, ettersom permafrost i jorden gjorde det umulig å drive jordbruk. En av grunnleggerne av leirsystemene uttalte i 1923: "Vi må vurdere å utvide organiseringen av tvangsarbeid ... og med jerndisiplin kolonisere de ubebodde områdene. Vi har godt med plass ... og ingen mangel på steder som passer for formålet."

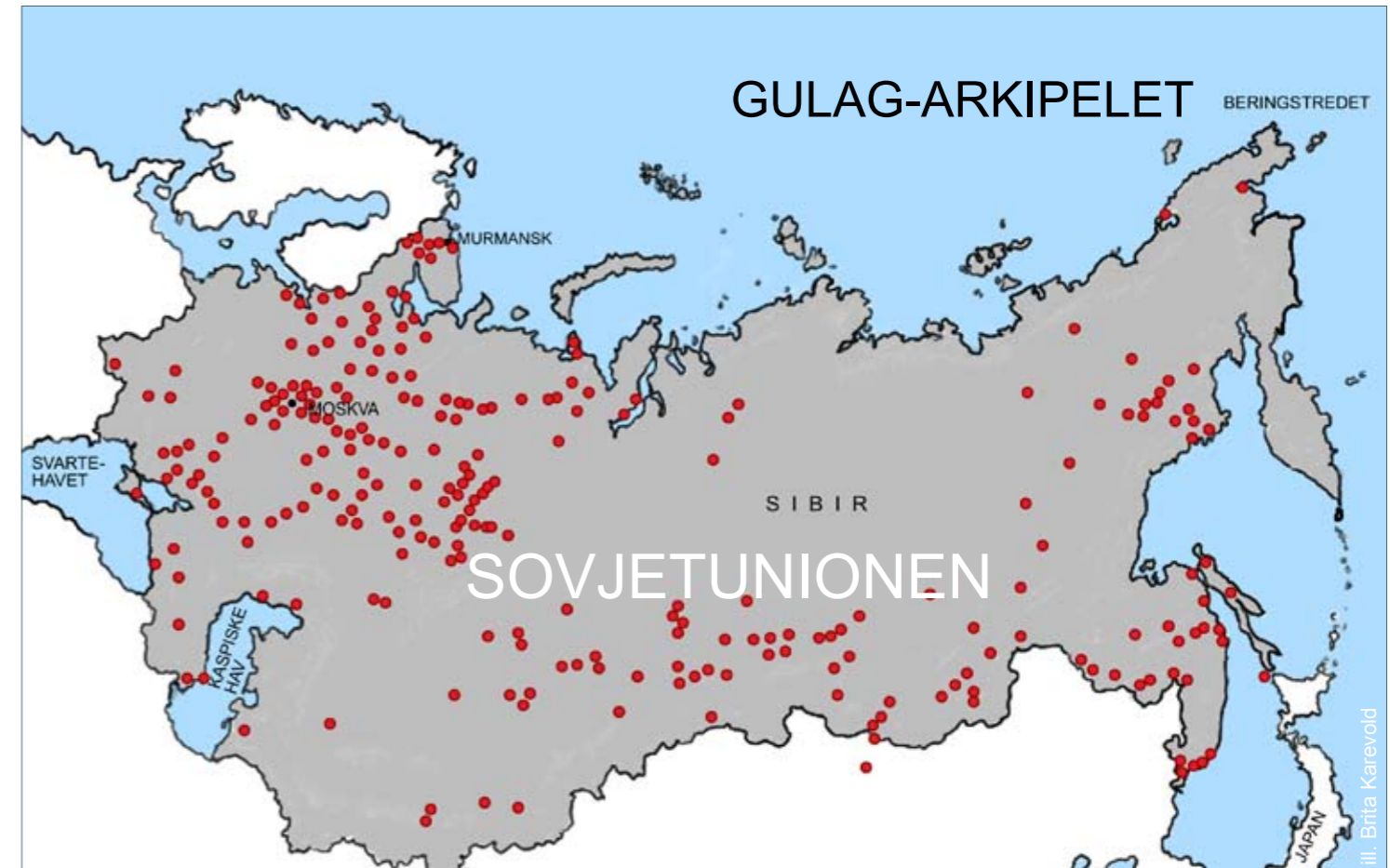
Regionen Kolyma i nordøstre Sibir, med Magadan som "hovedstad", er et typisk eksempel. Et territorium som

strakk seg fra Jakutia til Okhotskhavet utgjorde nærmest et eget leirimperium, hvor befolkningen nesten utelukkende bestod av fanger. Dette var et vindfullt område, hvor temperaturen kunne synke til minus 70 grader celsius.

Gradvis spredte et nettverk av "forbedringsarbeidsleire" seg over hele landet. Områder med piggrådgjerde dukket opp på taigaen og steppene, på øyene, på elvebredder og ved innsjøer. Baikalsjøen, Amurelven, Vest-Sibir og Uralfjellene, Karelen, Nord-Russland,

Volgaregionen er alle steder som befinner seg på Gulags vide, geografiske område. Da Øst-Prøysen ble annektert av Sovjetunionen etter andre verdenskrig, dukket det opp leire også der. Gulagleire gjorde dessuten sitt inntog i Sentral-Europa: Mange av nazileirene som befant seg i den sovjetiske okkupasjonssonen ble tatt i bruk til sitt opprinnelige formål.

De fleste leiranleggene i den europeiske delen av Russland er sporløst forsvunnet. Men konstruksjonene som zekene bygde – som dammer, kanaler, veier, jernbanelinjer, skipsverft, flystriper – er der fremdeles. Gulagsivilisasjonen satte i gang stor gruve- og metallurgivirksomhet, og grunnla byer som i dag er bebodd.

"FORBEDRINGSARBEIDSLEIRE" I SOVJETUNIONEN 1923-1961.

Punktene viser de største administrative enhetene i gulagleirsystemet. Ikke alle var i drift samtidig. Til hver forbedringsarbeidsleir hørte mange avdelinger og underavdelinger, til sammen mer enn 3000 i hele Gulag.

Bilder s 6:

Til venstre: Ruiner av en leir overtatt av taigaen, Krasnojarsk, 1990-årene.

Til høyre: Solovki-klosteret 1990-årene (første leiranlegg i gulagsystemet brukt fra 1920-årene).

OPPRINNELSEN

- FRA KONSENTRASJONSLEIRE TIL FORBEDRINGSARBEIDSLEIRE

De første konsentrasjonsleirene dukket opp i Russland bare noen få måneder etter Oktoberrevolusjonen i 1917. Folk som ble erklært "fiender av folket" eller "tvilsomme elementer" ble stuet inn i leirene som et rent administrativt tiltak, det vil si uten retts sak. Praksisen med å ta gisler fra borgerskapet, adelsskapet, offiserskorpset og politiske partier spredte seg raskt. Femten år senere ble millioner av borgere, inkludert familiemedlemmer av landets ledere, regimets gisler. På den måten garanterte man at resten av befolkningen underkastet seg regimet.

En milepæl i konstruksjonen av gulagsystemet var beslutningen om å "omskolere" fangene og etablere tvangsarbeidsleire. Direktoratet for tvangsarbeidsleire ble opprettet innenfor Tsjekaen den 3. april 1919. På dette tidspunktet var det fortsatt en forskjell på konsentrasjonsleire og forbedringsarbeidsleire. Men denne forskjellen forsvant raskt.

Industrialisering og kollektivisering innebar at man måtte ta i bruk ekstraordinære midler i industriskala for å øke Gulags befolkning. Hver

region fikk en kvote med et bestemt antall mennesker som skulle arresteres og henrettes. I løpet av "Den store terroren" fra 1937-1938 fikk denne prosessen en planlagt karakter. I løpet av noen få måneder (fra juli 1937 til april 1938) økte antallet gulagfanger med 800.000.

Under slike omstendigheter kunne det ikke bli snakk om noen rettsprosess. Folk ble dømt av en "troika" som bestod av lederen for den regionale innenriksadministrasjonen, sekretæren for partikomiteen og lederen for det regionale sovjet.

På begynnelsen av 1940-tallet sank antallet dødsdommer merkbart. Parallellt med dette ble strømmen av fanger som ble sendt til gulagleirene økt og stabilisert. Ifølge den offisielle statistikken, inneholdt gulagsystemet i 1940 2,35 millioner personer. Disse personene var fordelt på 53 gigantiske leirgrupper, med millioner av annekser og underavdelinger, 425 kolonier, 50 barnekolonier og 90 "småbarnshjem". I tiårene som fulgte holdt fangeantallet seg på rundt 2,5 millioner.

Konstruksjon av Kvitsjø-kanalen, 1932.

ARRESTASJON

- OVERGANG TIL "DEN ANDRE VERDEN"

I flere tiår (fra 1920-tallet til midt på 1950-tallet) levde store deler av den russiske befolkningen i konstant risiko for å bli arrestert. Hele klasser og samfunnssektorer, alle de som tidligere hadde vært i besittelse av eiendom uansett hvor liten den måtte ha vært, og tidligere embetsmenn ble systematisk likvidert eller omskolert i

leire. Familiene deres ble automatisk også dømt.

Noen ganger kunne risikoen ligge i at man hadde samme familienavn som en politiker som hadde havnet i miskreditt. Enda verre stilte det seg med etnisk identitet eller nasjonalitet, som måtte inkluderes i ens pass. Alle

sovjetere med utenlandsk opphav var i overhengende fare. Alle ble sett på som "spioner". De som tilhørte en "nasjonal minoritet", som tsjetsjenere og kulakker, møtte en enda verre skjebne. Her ble gruppen i sin helhet deportert.

Alle risikerte å bli funnet skyldig etter en av Straffelovens paragrafer. "Forbrytersk hensikt" omfattet blant annet: Det å komme sent til arbeid eller gå et kvarter tidligere, det at arbeidet ditt ikke nådde opp til den fastsatte standarden for kvalitet, det at maskinen din brøt sammen eller at arbeidet stoppet opp av utenforliggende årsaker. Også slike ting som kvegsykdommer, dårlig avling, barns tyveri av noen få agurker, eller noen få hveteaks plukket med fra åkeren på en kollektivgård etter innhøsting kunne være grunnlag for domfellelse.

Grunnlaget for domfellelsen var ikke annet enn en juridisk formalitet. Den enkle sannheten var at leirsystemet krevde en stadig økende tilstrømning av mennesker. Fængsling signaliserte fangens "død" som samfunnsborger, så vel som et første skritt på veien til "den andre verdenen".

Tiltalte føres til en rettssak (Sjakti-saken), Moskva 1928.

LEIREN

- ET NATURSTRIDIG BOSTED

Leirene var ikke lagd med tanke på behovene til menneskene som ble tvunget til å bo der, men ble konstruert for best mulig å ivareta formålene til det undertrykkende apparatet.

Leiren var ment å være et sted for organisering av fangers liv og virke. Men i virkeligheten var det en måte å ødelegge alt det som gjorde fangen til et menneske – hans individualitet, moral, respekt for seg selv og sine lidelsesfeller, hans helse.

Leiren etterlignet organiseringen av tilværelsen i den normale verden. Leiren hadde sitt rådhus (leirkontoret), sitt offentlige matsystem (kjøkken), sin "klubb" (forsamlingslokaler), sine "sykestuer", sine verksteder og til og med sitt eget fengsel (straffeceller). Dette var virkeliggjøringen av idealet om et liv i kollektiv.

Interiør, oppholdsbrakke (ukjent leir).

Ettersom leirene gradvis vokste i størrelse, ble mange av dem bygd opp med en skikkelig struktur. En rekke byer – Vorkuta, Inta, Norilsk – ble til på denne måten. Områder med fri bosetting eksisterte side om side med leirområdene. Fangene hadde sine arbeidsplasser på utsiden av

leiren og motsatt: Frie arbeidere ble hyret inn for å arbeide inne i leiren. De to verdenene gjennomsyret hverandre og kom gradvis til å danne ett hele. Dette ble enda tydeligere i og med at nylig frigitte fanger som hadde grunn til å tro at de kom til å bli arrestert igjen foretrakk å bosette seg i nærheten.

SOSIALT HIERARKI

- SJEFER, FORBRYTERE OG ARBEIDERE

Josef Stalin og hans nærmeste medarbeidere i Moskva, i Kreml eller på Lubjankaplassen, var leirenes øverste autoriteter. Liksom i et erobret landområde eller koloni, befant de som rådde over fangenes skjebner seg langt borte fra leirene.

Å rekruttere personell til selve driften av leirene var et stadig tilbakevendende problem. Det ble gjort forsøk på å rekruttere frivillige blant tsjekistene, men få var villige til å dra til verdens ende. Leirpersonellet besto av den grunn for det meste av menn med dårlig rykte, som alkoholikere og tyver.

Den største delen av leirpersonellet bestod av bevæpnede vakter. Disse "vaktbikkjene" ble både foraktet og forhatt av fangene. Til gjengjeld kunne vaktene tvinge de innsatte til å kravle gjennom sølen eller stå i timevis ute i ekstrem kulde.

De væpnede vaktene holdt vakt over leirens utkantområder. Men innenfor leirens grenser lå all makt i hendene på profesjonelle kriminelle, med administrasjonens stilltende samtykke. De profesjonelle kriminelle hadde full kontroll over de andre fangenes eiendom, og over livene deres. De hadde posisjoner i leirens matfordelingssystemer, hadde ansvar for butikker og kantiner, og ble utnevnt som ledere av arbeidslagene.

På bunnen av den sosiale stigen fant man arbeiderne eller zekene, mange fullstendig nedbrutt, både moralsk og fysisk. De skaffet seg mat ved å spise søppel og skitt, og hadde nærmest mistet sin menneskelighet.

REGLENE

– ETT STEG TIL VENSTRE, ETT STEG TIL HØYRE
OG JEG SKYTER!

Tsjekistene som styrte i Gulag bar uniformer, hadde rang og så på seg selv som del av det militære, uavhengig av hvem de egentlig var. Leirlivet ble ordnet i henhold til militære prinsipper: De sivile i leiren ble delt inn i kompanier og kolonner, og måtte marsjere.

Så snart arbeidskolonnen hadde forlatt leiren, forkynte vaktene sine intensjoner på en utvetydig måte med sitt etter hvert velkjente: "Ett steg til venstre, ett steg til høyre og jeg skyter!" Fangene marsjerte på geledd. Ved det minste forsøk på å snu seg eller sakke akterut, så ble det – uten å nøle – gjort alvor av trusselen.

For å innprente overfor fangene at de var under konstant og årvåken kontroll, ble det foretatt opprop to ganger om dagen, før og etter arbeid. Å måtte stå ute i iskulden var tortur for en fange som så vidt hadde våknet eller var utslitt etter en lang dags arbeidsøkt. Selv de syke måtte krype ut av køyen. Å utebli fra oppropet ble sett på som fluktforsøk.

Leirlivet ble regulert av ordrer og signaler. En fange som brøt en regel eller ikke adlød ordre kunne risikere ulike typer straffer. Han kunne bli slått, overskylt med vann og tvunget til å stå ute i iskulden, bli innestengt eller sendt til straffecellen. Forbrytelsen kunne være alvorlig, som det å nekte å gå på arbeid eller å yte motstand mot autoritetspersoner. Forbrytelsen kunne også bestå av noe helt absurd, som å ikke være "passende kledd".

Stalin og NKVDs sjef Jezjov befærer konstruksjonen av Kvitsjø-kanalen, 1934.

DAGLIGLIVET

- NÅR SULTEN DREPER ENHVER ANNEN FØLELSE

Privatlivets død begynte med transporten, i skipets lasterom eller på kvegvgogner. Det var her fangen stiftet sitt første bekjentskap med livet i Gulag. Senere ble han installert i en felleshytte, begynte å arbeide med en gjeng, spiste sine måltider i felleskantinen og gjorde sitt fornødne i felles-latrinen. Alt som ikke var felles, var eid eller styrt av Staten: klær, verktøy, matrasjonen, rettferd, og selvfølgelig, behandlingen som fangene fikk.

Ifølge den fastsatte standarden skulle en gulagfange på 1940-tallet få to skjorter, et par underbukser, en kort ytterfrakk, bukser (vattert om vinteren), en boblejakke og et par varme inner-såler. Men selv vaktene manglet uniformer, så fangene fikk aldri mer enn en liten andel av klærne. Og selv denne lille andelen ville umiddelbart bli beslaglagt av kriminelle fanger.

Fangene led av konstant sultfølelse. Sulten skyldtes ikke bare mangel på mat, men var en del av programmet, som fulgte mottoet "Den som ikke arbeider, skal heller ikke spise". På slutten av 1920-tallet ble det innført et

nytt poengsystem. Med dette systemet fikk zeken tildelt en matrasjon basert på hvorvidt han hadde oppfylt sin resultatkvote. Men jo mer zeken arbeidet for å skaffe seg en ekstra rasjon, jo hurtigere ble han avkrefte. Den ekstra rasjonen, som bestod av et tillegg på 200 gram brød og en ekstra øse med suppe kunne ikke gjenopprette kreftene. Det var et kappløp med døden som zeken bare kunne tape.

Mange fanger fikk sykdommer som pellagra, skjørbuk og nattblindhet,

Distribusjon av varmt vann (ukjent leir).

utmattet som de var av sult og vanvittig hardt arbeid. Det vil være uriktig å si at det ikke var noen som helst omtanke for helsen til det "levende verktøyet". Men hva fangene enn feilte, torde ikke sykepleierne, de medisinske assistentene og legene å overskride pasientkvoten som var fastsatt i planen. I slike tilfeller begrenset helsearbeiderne seg til å ta en halvdød manns puls og så erklære ham som "ved god helse", for deretter å sende ham tilbake til arbeid.

Konstruksjon av Kvitsjø-kanalen, 1932, fotografert av Aleksandr Rodsjenko.

OVERLEVELSE

– Å HOLDE PÅ SIN MENNESKELIGHET

Zekene levde med permanent overvåking og gikk igjennom ydmykende kroppsvisitasjoner omtrent hver dag. Likevel fantes det områder med privatliv, skapt av småting, laget av hva som helst man hadde for hånden. Disse ble ofte beskyttet mer enn livet selv.

Når en person hadde mistet alt, og til og med navnet var blitt erstattet av et nummer på jakken, var det å holde på sin menneskelighet ingen lett sak. Ikke alle hadde styrken til å vinne denne siste desperate kampen ved å rekonstruere sin egen verden. De religiøse menneskene fant sin styrke hos Gud. Da var det verre for de ateistiske kommunistene, som var vant til å underordne den personlige dimensjonen i kampen for andres frihet. Deres revolusjonære idealer ble knust.

Det å skrive og motta brev hjemmefra var livlinen for mange. Zeken som la en klosset liten tegning i brevet til sin kone var en forandret mann. Denne enkle handlingen gav ny mening til livet hans. Forbud og restriksjoner på korrespondanse ble ansett som den verste form for straff.

Fangen hadde ingen steder å sitte, ingen steder å hvile hodet sitt. Derfor lærte han seg å sitte på huk i timevis. Alt han hadde var en trekøye, eller rettere sagt en plass på en felles soveplattform. Når han vel var i seng, kunne en mann endelig være alene med seg selv. Hans plass var markert med et metallmerke som bar hans fornavn og etternavn. Det var på denne trekøyen at zekene skrev brevene og dagbøkene sine. Her sydde, strikket, broderte, tegnet og bad de.

Dette gav opphav til det som etter hvert ble kalt en kultur i lommestørrelse. Små ting kunne lettere gjenminnes uten å bli sett, kunne lettere forkles og beholdes som en privat eiendel. Små portemonéer, små brødposer, og esker i enhver tenkelig utforming var av de mest typiske tingene i zekenes materielle verden. Kvinnelige fanger lærte seg å lage synål av fiskebein eller av ødelagte biter fra kammen. Resten av overflødig materiale ble plukket opp og forvandlet til skjeer, boller og andre gjenstander.

Portrett av en zek (ukjent kunstner), 1940-årene.

KVINNER OG BARN

- OG LIKEVEL BLE BARN FØDT

Ikke på noe område kunne man merke verdiforfall i gulagleirene mer tydelig enn i forholdet mellom mennesker. Familien som institusjon ble ødelagt og barneomsorg ble overdratt til fangevoktere på vegne av Staten.

Gulag var først og fremst en verden bestående av menn: 80% til 94% av befolkningen var menn. I visse perioder hadde kvinner egne hytter, separate fangeområder og det fantes til og med egne leire for koner av "moderlandets forrædere".

I den tidlige delen av leirsystemets historie var grunnleggerne skeptisk til å bruke kvinners arbeidskraft. Men det varte ikke lenge før "likestilling mellom kjønnene" ble etablert på dette området. Kvinnegjenger begynte å delta i

det tyngste arbeidet, og snart forsvant kjønnsdelt arbeidsdeling fullstendig.

Straffene som kvinner fikk, stod overhodet ikke i forhold til de forbrytelsene de ble anklaget for. Å komme for sent til arbeid fordi et barn var sykt, gav 5 år i leirene. Å stjele en pose mel gav 12 år. Dommen som en hustru fikk, når hennes mann var dømt som "forræder av moderlandet" var avhengig av ektemannens skjebne. Hvis ektemannen ble skutt, fikk hun 8 år i leirene. Hvis han ble sendt til en leir, fikk hun "bare" 5 år.

Selv om menn og kvinner levde adskilt, var det ikke uvanlig at barn ble født i leirene. Noen barn var blitt unnfanget før leiroppholdet. I andre tilfeller var faren en offiser eller en vakt. Nyfødte

babyer fikk tildelt noen få meter tøy og oppholdt seg i en spesiell del av leiren. Mødre som ammet ble eskortert av væpnede vakter og kom til området til bestemte tider for å mate ungene. Småbarn ble tatt vare på av kvinnelige kriminelle fanger.

Til midt på 1930-tallet var barna i samme leir som moren helt til de var 4 år gamle. Senere ble alderen redusert til 12 måneder. Barn som ble skilt fra mødrene, ble sendt til spesielle kostskoler eller barnehjem. Institusjonene barna ble sperret inne i, skilte seg naturligvis fra leirene, men organiseringen og levesettet var karakterisert av det samme undertrykkende systemet.

Bilde motstående side: Kvinnelig arbeidsbrigade, jernbanen Baikal-Amur, 1933.
Bilde denne side: "Barnehuset" i Jagri-leiren, Arkhangelsk, 1940-årene.

ARBEID

- DEN NYE TIDS SLAVERI

Sovjetregimet forvandlet arbeid til en straffemetode. Fangene fikk føle den fulle tyngden av "Proletarstatens tuktede hånd". Bolsjevikene anså også arbeidet som foredlende og oppdragende. Arbeid ville gjøre mennesker i stand til å akseptere sosialistiske verdier, å bli en del av "skaperne av det nye samfunnet".

Fangen var et middel til produksjon og måtte som sådan gis et minimum av omsorg for å kunne oppfylle Gulags produksjonskvoter. Men idéen om uutømmelig arbeidskraft kombinert med illusjonen om hvor lite arbeidskraften kostet, var avgjørende. Til tross for at hundretusener av nye fanger ble sendt til Gulag hvert år, forble antallet arbeidere derfor praktisk talt det samme. Tapet av menneskeliv var for høyt.

I et flertall av tilfellene hadde arbeidet ingen sammenheng med de evnene og den kunnskapen fangene hadde fra sitt tidligere liv. Bare et lite mindretall av fanger kunne håpe på å få arbeid som samsvarte med deres ferdigheter. Prester ble satt til å lage fiskegarn og fagutdannede fabrikkarbeidere lagde sko. Lærere, forfattere og ingeniører gravde fundamenter og ryddet skog. Poenget var at alle skulle føle seg verdiløse og ubrukelige.

Tvangsarbeidet var ikke knyttet til et resultat. Men det fantes likevel slike ting som resultatkvoter: så og så mye stein eller malm måtte brytes, så og så mange trær måtte felles. Under slike forhold ble en arbeider gradvis ekspert på å føre sine plageånder bak lyset. Det var slik fenomenet tufta – svindel – oppstod i gulagleirene. Tufta ville si kunsten å produsere et tilsynelatende resultat, d.v.s. å få en ufullendt jobb til å virke godt utført. Både resultatkvoter som rene formalia og fenomenet tufta var et gulagprodukt. Tuftaen invaderte gradvis alle deler av Sovjetøkonomien.

TEKNIKK

- TRILLEBÅRENS TIDSALDER

En ny zek ville ofte forsøke å bruke noe av det han hadde lært i sitt tidligere liv, for på den måten å innføre litt rasjonalitet i det slavearbeidet han nå var dømt til. Noen nyttige tekniske oppfinnelser så faktisk dagens lys: For eksempel ble landets første tippevogn utviklet på arbeidsstedet for kanalen mellom Moskvaelven og Volga.

På stedet hvor kanalen bandt sammen Kvitsjøen og Baltikum (på russisk kalt Belomorkanal) strevde fangene med å fjerne de utallige flyttblokkene som var spredt rundt grunnvollgrøftene. Disse steinene ble båret på strekkere og lesset opp på kjøretøy med det ironiske kallenavnet "Ford". "Forden" var en ekte oppfinnelse fra Kvitsjøkanalleiren. Den bestod av trestammer surret sammen for å danne en robust plattform. Plattformen ble så satt oppå fire trehjul. Hver "Ford" ble trukket av to hester.

Fra en teknologisk synsvinkel tilhørte Gulag "trillebårens tidsalder". Ettersom grunnvollgrøftene ble dypere, kunne ikke lenger "Ford"ene og trillebårene renske dem. Det ble bestemt at trekraner skulle brukes, og at bare friksjonsdelene skulle være av metall. Putilov-verket i Leningrad nektet å akseptere denne absurde ordren, og delene ble til slutt produsert i leirens eget mekaniske verksted.

Spesialiserte tidsskrifter med temaet "oppfinnelser og rasjonaliseringstiltak" ble utgitt. Oppfinnere fikk større matrasjoner og andre fordeler, blant annet redusert dom og til og med tilbakeføring av borgerrettigheter.

Gruvearbeid i Kolyma, 1943.

KULTUR OG PROPAGANDA

- "KULTUR- OG UTDANNINGS-AVDELINGEN"

Leirfangene var blitt fratatt alt. Men Gulags grunnleggere sørget for at leirfangene fikk tildelt sin fulle rasjon med offisiell propaganda. For å fremme fangenes utdanning, måtte hver leir ha sin egen "kultur- og utdanningsavdeling". Her kunne man lese avisen Pravda, være på forelesninger om sosialismens fremganger, og noen ganger lytte på radio. Enkelte ganger organiserte kulturavdelingen en konsert eller en forestilling, med fangene som musikere eller skuespillere.

Propagandalaget kunne noen ganger omfatte tidligere kunstnere, men generelt sett bestod det av kriminelle fanger. Forfattere og diktere forsynte laget med nytt materiale. Enkelte propagandasketsjer gikk under navnet "levende aviser". Men den skrevne presse fantes også i leirene, særlig på 1930-tallet. Avisene hadde noen ganger tvetydige titler. En avis ble kalt "Vysjka", et ord som kan bety oljetårn, leir-vakttårn eller ...dødsstraff.

De som fikk arbeid i kultur- og utdanningsavdelingen var heldige: det betydde at man kunne overleve uten å måtte gjøre hardt, fysisk arbeid. Noen leirkommandanter viste seg å være virkelige beskyttere av kunst. En av de mest kjente var Semyon Firin, lederen for både Kvitsjøkanalen og Moskvaelven-Volgakanalen. Med hans støtte lagde talentfulle fanger revy, ga ut bøker og fikk istand et atelier for malere. I 1937 ble hele gruppen – 219 i alt – arrestert og skutt sammen med sin støttespiller.

Etter Den store terroren fra 1937 til 1938 forsvant kultur- og utdanningsavdelingens arbeid raskt. Teater var et slags unntak. Teateret fikk en gjenoppliving etter andre verdenskrig. Kommandantene i de store leirene la mye prestisje i "sitt" teaterkompani, men for fangene utgjorde teatret en levende påminnelse om en annen og for dem fullstendig tapt verden.

Forestilling fra propaganda-brigaden, Kvitsjø-kanalen, 1932.

FLUKT, DØD, FRIGIVELSE

– FANTES DET EN VEI UT?

Helt til midten på 1930-tallet hadde fangene fortsatt et håp om å slippe fri. Men fanger som ble frigitt etter å ha sonet fulltid, ble systematisk arrestert på nytt. Og den andre dommen var alltid strengere enn den første.

Flukt var i praksis helt umulig, av den enkle grunn at det ikke fantes steder å flykte til. Og det var verken piggrådgerdet, vaktens automatgevær eller hundrevis av mil med snødekt taiga som utgjorde hovedproblemet. Dersom en rømt fange tross alle odds skulle klare å flykte så langt som til en lands-

by eller en jernbanestasjon, ville systemet med total kontroll gjøre det umulig å reise videre uten papirer.

For mange var døden eneste utvei. Titusener og hundretusener av fanger døde i leirene hvert år. I Gulag ble døden til en hendelse uten betydning, og var ikke lenger fryktet eller respektert. "Din tur å dø i dag, min imorgen" var et alminnelig leirordtak. Det hendte at kriminelle fanger spurte eldre medfanger rett ut: "Og du, hvor mye lenger har du tenkt å holde ut? Jeg vil ha meg en røyk." De som bar døde mennesker ut for å begraves i den evig frosne jorden, fikk tobakk som belønning.

Alle tradisjonelle ritualer knyttet til døden – som det å vaske den døde, legge ham i kiste, ta farvel – forsvant. Bare et minimum gjensto: en trillebår fylt med lik og et sted på gravplassen. Graven kunne være en fellesgrav eller individuell. Enkelte ganger stablet noen opp en steinhaug eller en tavle med zekens nummer inngravert. De pårørende ble ikke informert når en gulagfange var blitt henrettet eller var død på grunn av sykdom. Informasjon om en fanges død ble behandlet som en statshemmelighet.

Håp om frigivelse kom først i mars 1953, med dødsfallet til Josef Stalin. Mens hele nasjonen, uvitende om zekenes lidelser, sørget over den døde tyrannen, tok en gradvis reformering av leirsystemet til. Men Stalins arvtagere, Sovjetunionens nye ledere, tok seg god tid. Dette førte til en bølge av streiker og opprør i leirene. Alle opprørene ble slått strengt ned på. Lederne ble skutt, og deltagerne overført til andre leire. Men opprørene i Vorkuta, Norilsk, Kazakhstan og Kolyma satte fortgang i omorganiseringen av systemet. I 1954 startet massefrigivelsene, etterfulgt av rehabilitering av politiske fanger.

Vakter med hunder, Tagil, 1940-årene

En zek, 1930-årene

ARVEN FRA GULAG

AV MAG.ART. MARC MAURE, UTSTILLINGSPRODUSENT

Minnene fra Stalins Gulag har i stor grad forsvunnet i Russlands landskap og fortid. Fra det store gulagarkipel som var spredt over det enorme sovjetiske territorium, og som telte flere tusen leire av forskjellig størrelse, er lite bevart. I Russland i dag vil en lete forgjeves etter et nasjonalt museum, eller store offentlige institusjoner, med ansvar for å dokumentere og formidle historien til Gulag. Den beskjedne steinblokken med inskripsjonen "Til minne om millioner av ofre fra en totalitær stat", reist av organisasjonen Memorial i 1991, er det eneste gulagmonumentet som finnes i Moskva.

Under de senere årene har Stalinperioden blitt oppvurdert og brukt for å gjenreise Russlands storhet. I 2005 mente 50% av russerne at Stalin hadde vært en god leder, og 12% at han hadde hatt en svært dårlig innflytelse på nasjonen. Han ble i desember i fjor kåret av seere i statskanalen Rossia som den tredje største russer i landets historie.

En fanges grav, Kolyma, 1990-årene.

MEMORIAL

Menneskerettighetsorganisasjonen Memorial, opprettet i 1988, har spilt hovedrollen nasjonalt når det gjelder å utforske og vedlikeholde minnet fra Gulag. Den har bygd opp store samlinger og arkiv gjennom omfattende dokumentasjonsarbeid, og driver aktiv formidling både i Russland og i utlandet.

Memorial står også bak et Senter for Menneskerettigheter, som arbeider med brudd på menneskerettighetene i dagens Russland og tidligere Sovjetunionen. De er blant de få som våger å heve en kritisk stemme mot Russlands overgrep i Tsjetsjenia.

Russisk politi slo til 4. desember i fjor mot Memorials avdeling i St Petersburg og konfiskerte et omfattende digitalt arkiv med unike fotografier, filmopptak, intervjumateriale m.m. fra Gulags historie. Dette skjedde rett før det skulle åpnes en internasjonal konferanse i Moskva om Stalin, arrangert av Memorial og Jeltsin-stiftelsen. Deltakerne sa de følte at man ikke lenger snakket om fortiden, men om nåtiden.

OM UTSTILLINGEN

Utstillingen "GULAG – Zek-folket" bygger på utstillingen "Goulag - le peuple des zeks" laget i Musée d'Ethnographie de Genève i 2004. Den består av et unikt og omfattende bildemateriale som Memorial med stor hjelp og sjenerøsitet har stilt til disposisjon.

Utstillingen er produsert av Stiftelsen Nansen Childwatch, i samarbeid med Memorial og Falstadsenteret. Den er finansiert med støtte fra Institusjonen Fritt Ord, Norsk Kulturfond, Utenriksdepartementet og Falstadsenteret. Den er laget av Marc Maure (manus, regi, prosjektledelse), Vladimir Dukelski (manus), Nikita Okhotin (dokumentasjon), Mark Wennberg (produksjon), Kjersti Elvevold og Alvin Christie (montering).

Utstillingen vises ved Falstadsenteret sommeren 2009, i den eneste bevarte driftsbygningen etter SS-leiren Falstad.

f a l s t a d

Minnestad og senter for menneskerettigheter
Memorial and Human rights Centre

Stiftelsen Falstadsenteret, 7624 Ekne, T+47 74 02 80 40 www.falstadsenteret.no